

ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ ПРАИСТОРИСКИХ НАСЕЉА У СРБИЈИ

— СКИЦА ЗА ДАЉЕ ПРОУЧАВАЊЕ И ЗАШТИТУ ПРАИСТОРИСКИХ СТАРИНА —

У развоју свих култура важан је чинилац при одбиру места за насеља и друге врсте непокретних људских творевина географска структура појединих крајева. Она је често пута условљавала економски развој појединих области, а обрнуто понекад је економско стање тражило одређене положаје за човеково становање и рад. У том узајамном преплитању и везивању теренских ситуација са човековим настањивањем Србија пружа врло шаролику слику насеља њезиних становника у првобитној заједници. Та слика се мењала услед опште културне промене током генезе праисториског човека и услед географске разноликости. У овом чланку је само покушај да се повеже теренска ситуација са праисториским насељима, и да се за поједине културе и епохе укаже на тип који се највише примењује и постаје тако карактеристика овог краја, времена и садржине.

Географска ситуација у Србији се креће између две крајности. Са једне стране су то велике реке Дунав, Тиса, Сава и Морава. Оне са својим притокама пролазе кроз простране равнице, низине и долине изванредно повољне за развој земљорадње и сточарства, поред лова и риболова. Са друге стране су то велике и ви-

соке планине Златибор, Влах, Копаоник, Стара Планина и Бесна Кобила, које су поред лова одличне и за сточарство, а у каснијим епохама и за развој рударства. Ова рударска радиност у праисториској Србији била је још више развијена у средње високим планинама као што су Рудник, Космај и Хомољске Планине, а сточарство такође на нижим благим горама и повијарцима. За његов развој је свакако била врло повољна и косовско-метохиска висораван. Цела та географска разноликост терена у Србији, поред пружања услова за разнолики развој привреде првобитне заједнице, такође је тражила избор разноликих положаја за насеља и њихове атрибуте, и то већ од најранијих дана праисториског развоја па до прелаза у античку римску епоху.

Па, и поред ове разноликости у избору места за насеља, ипак се у основи протеже јединствен тип за сваку епоху, диференциран географском разликом краја, где је насеље изграђено. Тако се може говорити за поједине фазе, да су имале одређен карактер насеља, који се прилагођавао и мењао према теренској ситуацији, већ према томе да ли је био у равници, планини или на висоравни, односно другим

географским формацијама. Та теренска разлика утицала је такође на избор материјала из кога је насеље грађено, — меки материјал, земља, по равницама и тврди материјал, камен, по брдовитим теренима. У том оквиру услова изграђивао је праисториски човек свој стан, груписао га је у мања или већа насеља, која је остављао незаштићена, или их је утврђивао. Своје мртве сахрањивао је у самом насељу или изван њега, па је трајно обележавао гробове, или их је оставио без белеге под неприметном хумком, која се временом изгубила. У властитим становима, или у насељима, или изван њих имао је светилишта у вези са вером свога доба. Што се путева и мостова тиче, који су за саобраћај, економску и културну размену били од пресудног значаја, они су се прилагођавали потпуно терену. У времену када су праисториски крајеви свугде, па и у Србији, били покривени шумом, природно је да су пловне реке и путеви поред речних долина биле најлакше везе. Али у брдовитим крајевима планинске стазе су биле главна саобраћајница. Вероватно су понегде постојала преко потока брвна као мостови у непосредној близини насеља и превози на балванима преко дубоких река. Али даље од насеља, мостови и превози нису постојали и путник је био упућен сам на себе, како да се пребаци на другу страну реке и настави пут. Врло је тешко говорити о једној врсти непокретних споменика праисториског доба, о изворима и бунарима, јер је време затрло њихов непостојани материјал. Али се, ту и тамо, назире бунари дубље усечени у земљу а за постојање извора потребно је на неком месту поред живе воде наћи и друге доказе, разбијену грнчарију или вотивне дарове, који су на том месту

у већем броју остали. Од изванредног је значаја утврдити места праисториске металургије, — руднике, топионице, ливнице, и ковачнице. Неизбежна шљака, троске или сваровина прати сва та налазишта и говори о великом економском преимућству крајева где су установљени такви трагови. Исто тако убедљиво о размени готових металних производа и привредним везама говоре депои, оставе или скровишта напуњени са новим металним предметима намењеним трговини или са старим скупљеним за прераду у радионицама. Тако се читав живот праисториског човека огледа боље у непокретним споменицима тумаченим у вези са теренским условима, него у покретним старинама, које дају исцрпнију слику само о неким странама тадашњег живота. У следећим одељцима биће приказана запажања о насељима само са неколико налазишта из праисториског доба чији су географски положаји тако убедљиви, да оправдавају претпоставку, да је то тип и карактер извесне епохе у одређеном крају, који се и на другим местима може очекивати.

Стан п а л е о л и т с к о г човека, о коме се већ данас са сигурношћу може говорити да је постојао у Србији, био је у п е ћ и н а м а . Ово је изразито установљено на Јеринином Брду код Граца близу Крагујевца и на Рисовачи код Аранђеловца. То су у осталом и прва палеолитска насеља откривена недавно, пре неколико година у планинској Србији, и налазе се доста високо изнад садашњег нивоа речица које непосредно испод њих теку, а ко је су у дилувију морале бити бујне и високе, јер су достигале до пећина и заливале их. Занимљиво би било знати, да ли су то појединачни станови, или су друге пећине у непосредном

суседству на Јеринином Брду и на Рисовачи биле настањене у исто време. Тада би се могло говорити о групном насељу, да је већ постојало у овој најранијој епохи човекове културе у Србији. То је питање будућих истраживања. Сигурно се може рачунати, да у Србији постоји још палеолитских пећинских насеља. Има доста отворених познатих и приступачних пећина у разним деловима брђанске Србије. У већини случајева оне нису угрожене, ни техничким ни појединачним ископавањем неупућених људи. Али, понекад су затрпане, неприметне и неприступачне. И баш такве су биле две поменуте пећине. Технички радови, код Градачке градња и усецања новог пута, а код Аранђеловачке каменолом, — открили су их а такође знатно оштетили. Постоји и други тип насеља палеолитског човека на северу у Србији, у Војводини код Суботице, на Буцаку над Лудашким Језером. То је отворени стана оног доба у равницама. Још постоји питање старости овог насеља, али и оно лежи изнад воде, данас мртвог Лудашког Језера, а некада можда над текућом речицом. Но, у оба случаја, и пећинског и отвореног стана, палеолитска су насеља била одмах поред воде. Ова је условљавала сам живот и исхрану, али уједно била и мамац за дивље звери, појилиште, камо су оне долазиле, и где их је човек сачекивао, ловио, хранио се њиховим месом, одевао кожом и правио шаторе од исте. Није установљено да ли су поменуте пећине или отворени стан били утврђени на неки начин. Но, гробови и светилишта код нас нису познати, за сада, из тог времена. Само су стазе били путеви. За изворима и бунарима није било потребе због непосредне близине речице поред са-

мог насеља. Вероватно су већ тада постојали рудници — каменоломи на повољним местима за кремен и кварцит, из којих се израђивало оруђе од неорганичних материја. Друго је било из кости и дрвета. Уколико би се открили палеолитски каменоломи, у вези са њима би се можда негде и некада наишло и на прве, најстарије оставе таквог оруђа или још неоформљеног материјала, — нуклеје, — спремљеног за обраду ван каменолома, у самим насељима.

За сада је мезолит у Србији познат само са једног места, из Масарикова код Суботице у Војводини. Тамошњи равнички услови пружају могућности једино за отворени стана насељу. Ово је налазиште откривено приликом грађевинских радова, који су га скоро уништили, па до систематских ископавања овако важног локалитета није могло доћи.

Наша неолитска насеља као и свугде показују велику разлику и напредак према ранијим. Она су грађена и нису само природни заклони изабрани од човека из претходних епоха људског постојања. Вероватно се и у неолиту одржало неко пећинско насеље у планинским крајевима како је из суседства Србије познато, но овде није још откривено. Напротив, по равници и у брдима сада се дижу густа насеља са земунцима и са кућама од плетера са лепом од омазаног и паљеног блата. Током три неолитска периода, раног — старчевачког, средњег — старије Винче, и касног — млађе Винче, мењао се тип насеља, и материјала из кога су грађени станови, и положаја на којима су дизани. Само старчевачко насеље у банатској равници близу Панчева лежи на бајиру, некадашњој ниској дунавској обали, пре него што је подигнут велики насип за исушење

рита који је садашња обала. Терен је сасвим раван и не уздиже се над околним. Насеље је пространо и релативно густо али су земунце удаљене и по више метара једна од друге. Нису примећени трагови утврђивања, што би ишло у прилог повезивању насеља за сасвим мирна времена. Други је случај са насељем у Винчи, где су већ станови грађени са плетером и лепом, и много гушћи, један поред другог, док је одбранбени положај на доста високој дунавској обали. Слично је и са положајем касно неолитског насеља Плочника на Топлици, док је из исте епохе насеље на Карашу код Сремских Карловаца на високом брду на дунавској обали, као и на Градцу код Злокућана на Морави близу Лесковца. Да ли су утврђивана насеља у Винчи и Плочнику, није још довољно истражено. Али положаји насеља на Крашу и на Градцу су природна утврђења, без обзира да ли су још и грађевински утврђивани. Тако изгледа, да су се људи касног неолита у неким крајевима Србије повлачили са насељима на високе заштићене положаје, што је свакако у вези са немирним временима раних дана металног доба, везаних не само за културне и економске промене већ и за етничка померања, борбе и освајања. Скоро би се као правило из претходног могло извући, да су кроз три неолитска периода густа насеља била на обалама река, из почетка ниже доле и незаштићена а касније положена на високо брдо као природно утврђење. То се подудара и са другим неолитским налазиштима, али не важи за равнички крај, где природних утврђења нема, јер нема ни брда. Плављени терен у војвођанској равници захтевао је негде да буде подигнут и повишен. Постоји

по Војводини, особито у Банату који је најнижи и најподводнији, безброј хумки насипаних земљама. Неке су од њих већ из неолитског доба, како показује истраживана код Српског Крстура у Банату. Засада нису позната код нас неолитска сојеничка насеља, иако их има у суседству. Исто тако нису познати из тог доба станови грађени од камена, иако се могу очекивати у брдима. Непознати су дрвени станови, који су можда постојали па иструнули, баш као и станови од трске. Такође нису нађени из те епохе станови од набоја, ћерпича и цигле, иако су прве две врсте могле постојати. Ово чврсто држање положаја поред река неолитског човека у Србији условљено је потребом воде за велики број становника у густим насељима, као и за домаће животиње, које су сада у сточарској привреди поред земљорадње биле главна садржина нове економије. Осим тога, и у погледу веза и саобраћаја реке су пружале најбоље услове. Што се неолитских светилишта тиче, и поред могућности везивања безбројних статуета за религију оног времена још је могуће говорити о њиховом типу и карактеру. Велике су тешкоће око налажења неолитских гробова код нас зато, што нису обележавани неким постојаним материјалом, хумком од набацаног камена или каменим спомеником. Напротив, земљана хумчица над тадашњим гробовима је временом нестала, баш као и дрвени споменик (ако је постојао). Зато се на гробове из тог времена наилази само приликом дубоког техничког копања, у цигланама, код копања канала, темеља за куће и слично. Орањем се не наилази на гробове. Тако су неолитски гробови сигурно заштићени од уништавања али и од жеље археолога да до њих дођу ради проучавања.

Сасвим је други случај са неолитским насељима, која су на њивама увек изложена упропашћавању орањем. Па и поред тих тешкоћа око налажења места са гробљима из неолита, данас се може говорити да је старчевачка култура знала за сахрањивање мртвих, чак и у самом насељу, док је винчанска имала гробља одвојена и удаљена од насеља, како се види на Живанића Дољи код Ботоша у Банату. Иначе се сахрањивало у згрченом ставу. Теренски положај самог насеља свакако је условљавао и положај гробља у неолиту. Каменоломи кремена и камена нужног за неолитско оруђе, као и оставе са њима, нису још откривени у Србији.

Сасвим је друкчији теренски положај насеља металних епоха, бронзане и железне. Нова економика је проширила производњу сахране и на оруђа, оружја и накит од нових метала. Она је поред рударства условила и занатску радиност по топионицама, ливницама и ковачницама, као и трговачку размену. Тако се поред земљорадње, која производи само за произвођача, упоредо сада у рударству и занатству производи и за потрошача, кога за произвођача везује посредник трговац. Нови живот тражи и нове услове становања, поготову што се друштво развило још и војнички, и у вези са новим оружјем, чега раније није изразито било. Тако је, дошло до одвајања насеља од засебних утврђења у металним епохама, док је у неолиту било само утврђених насеља. Већ у најранијем бронзаном добу људи баденско-вучедолске културе продиру у Шумадију на Јасик код Крагујевца, — почетак металног доба за разлику од неолита везан је овде за продоре страних култура и племена, која су временом са

домородним елементима створили велику илирско-градинску културу каснијег бронаног и железног доба, — и на високом брду, повученом у планину, подаље од воде, бирају место за своје насеље које је било природно утврђење. Слично је и са носиоцима раног бронаног доба хеладског типа, који су продрли до Нишког Поморавља и одабрали на вишим брдима природно утврђена места за своја насеља, на Бубњу и на Хумској Чуки. Како се види, у почетку металног доба била су у Србији још у употреби утврђења на насеља на природно заштићеним брдима. До одвајања још није дошло, а систем бедема на насељима није још проучен. Сами станови били су земунице и куће од плетера са лепом. На сличан начин одабрао је себи природно утврђено насеље на истакнутом брду човек ватинске културе бронаног доба код Љуљака близу Крагујевца. Географски услови Војводине у равници нису пружали могућности за избор природног утврђења на брду, али се мокринска култура раног бронаног доба са насељем нашла на једној на сипаној хумки код места, по коме се та праисториска фаза назива. Ту у Војводини нешто млађа ватинска култура бронаног доба налази се у насељу на некадашњој дунавској обали, али се не зна да ли је било утврђено или се у близини налазило издвојено утврђење. Касније, по западној Србији у старијем железном добу већ су одвојена утврђења од насеља и називају се градине. На њима је бедем од сувога каменог зида без малтера. Пример таквих градина је Шареник између Ивањице и Ариља. Порекло ових градина можда је још из каснијег бронаног доба. Оне су увек на врло високим и неприступачним брдима, истуреним пред пла-

нину над плодном жупом, и малих су размера. Уколико се у њима становало у малом броју, — кнез са дружином, — зграде су биле такође од сувога зида. Свакако је већина становника била доле у жупи. Но, насеља везана за епоху градина нису још у Србији истраживана. Можда су она била раштркана, посејана на имањима па им се зато теже улази у траг. У млађем железном добу Келти су, као ратници и освајачи, у Србији задржали и усавршили тип одвојених утврђења на истакнутим брдима. Ово повлачење насеља на природно утврђена брда, као и потоње одвајање градина — утврђења од насеља током металних епоха у Србији јасан је доказ великих друштвених промена оног доба. Сада у планинским крајевима није више река главна тачка за избор положаја насеља као што је било у неолиту, већ је то издвојено природно заштићено брдо. Стара неолитска традиција насеља поред река одржала се у металном добу само још у војвођанској равници. Са тим новим стањем везаним за промену економике, сеобу нових племена, ратове и војничку организацију, променио се и географски положај насеља металног доба, а и начин веза и путовања. Сада није само река и њена долина главна путања; исто тако су важне и брђанске стазе и путеви. Још је теже говорити о светилиштима овога времена него ранијих епоха, иако постоје верски објекти који сведоче о постојању религије. Иначе, у погледу заштите локалитета металног доба имају више изгледа да ће се сачувати но они из неолита, јер су повучена у брда на неприступачне положаје, који се не обрађују, не ору и не руше. Оставивши на страну питање проширења начина сахрањивања у металном добу са згрченога у опружен став, као и на спа-

љивање, неки гробови и гробља у тој епохи бивају и обележавани у Србији на такав начин, да се са лакоћом распознају. То су хумке о д насутог камена распрострањене по читавој западној Србији, можда од бронзаног доба па кроз читаву железну фазу. У Војводини надгробне хумке нису познате, — камена за њих није било, — иако су позната гробља из тог времена. Уколико су постојале насуте земљом, оне су се изгубиле. Иако су иначе по Србији разасути тргови рударства и радионица везаних за њега, они нису за сада систематски истраживани, па се зато о њима не може ближе говорити.

Ова кратка скица о теренској ситуацији насеља првобитне заједнице у Србији начињена је на основу личних запажања по налазиштима из тог времена. Она не исцрпљује читаву материју и зато је непотпуна. Али из малобројаних примера и сећања на друга налазишта у Србији углавном излази:

да је палеолитски човек бирао пећине за свој стан, где их је било у брдима, а отворен стан имао у равници, као и мезолитски становник;

да је неолитски човек тесно везивао своја насеља за реке, које су му служиле и за саобраћај, док гробове, иако су већ одвојени од насеља, није још обележавао;

да је човек металних периода одлазио од река са становањем на висока, природно заштићена брда и утврђивао их која је везивао планинским путевима и стазама, док је гробове обележавао хумкама.

Али, географски положај праисториских насеља у Србији не казује само како су се узајамно условљавали природни и економски фактори за одбир места за становање и за стварање друштва и културе људи прво-

битне заједнице Средњег Балкана. Он не индицира још само на угроженост терена из појединих епоха за одређену врсту насеља како је већ истакнуто. Напротив, он уједно пружа перспективе будућег развоја праисторијске науке и неких њених проблема, који су се до сада само назирани а од сада почињу бивати све више и више документовани налазима.

У првом реду то је палеолитска и мезолитска епоха за коју раније није било познатих налазишта у Србији. Поменути налази својом садржином и просторношћу указују на то, да и даље треба очекивати у већем броју овде слична пећинска и отворена насеља у којима је заступљен старији и млађи палеолит као и мезолит. Тако ће бити допуњено познавање ових најстаријих култура ловаца у Југоисточној Европи, где су делимично већ добро познате у западном делу саме Југославије и у Мађарској, док су мање познате у Румунији, Бугарској и Грчкој. Тиме је створена једна чврста основа у најстаријој нашој археологији за даљи истраживачки рад палеолита на Балкану, где су баш географски и климатски услови били врло повољни за њихов развој.

Перспективе нових научних тековина за неолитску епоху су у Србији знатно веће од пређашњих. Баш чврсти докази о постојању културе ловаца овде оправдавају претпоставку, да се из ње спонтано и без хијата развила неолитска култура земљорадника. Неки за сада изоловани налази указују да ће та перспектива добити временом све више и више доказа. Сами географски и

климатски услови тог времена, — Дунавска и Моравска равница у умереном климатском појасу, — већ по себи изазивају свог становника за привредни развој и пружају му најбоље услове за земљорадњу и сточарство. Када поменута претпоставка постане потпуно научно доказана истина, а сви су услови за то, отпашће за сада важећа теорија, да се земљорадња преселила на Балкан са Оријента, где јој је тобож била једина колевка, као и да је код нас постојао хијат између мезолита и неолита. То је баш у основној опреци са принципом непрекидне културне генезе у свима епохама и крајевима где су општи услови то дозвољавали.

Проширењем проучавања градске културе металног доба са запада Југославије и у Србији, где су градине и могиле између Дрине и Мораве распрострањене баш као у Истри, Далмацији, Босни, Херцеговини и у Црној Гори, свакако ће се расветлити порекло ове културе и њених носилаца Илира. Али, уједно ће се разумети њен изванредан развој, као и ратнички походи Илира одавде у Италију, Грчку и читаво остало суседство, изучавањем рударства оног времена, као и нове економије која је ту експанзију омогућила

Тако захваљујући географским условима у Србији перспективе будућег рада обећавају нове тековине у праисторијској науци, — проширење подручја ловачких култура палеолита и мезолита, генеза без прекида неолитске земљорадње и сточарства из старијих култура, као и повезивање илирске експанзије за нову рударску привреду наших крајева.

Миодраг Грбић

MIODRAG GRBIĆ: LA SITUATION GEOGRAPHIQUE DES COLONIES PREHISTORIQUES DE SERBIE

Cette question ne se présente que lorsque l'on étudie les rapports réciproques existant entre la situation sur le terrain et les habitations des hommes chez nous à l'époque des premiers âges. Si l'on se base uniquement sur les monuments préhistoriques les plus importants et qui ont déjà été étudiés systématiquement, on s'aperçoit que l'homme de l'époque paléolithique vivait dans des cavernes et dans des colonies ouvertes, selon les conditions offerts par la région, tandis que celui de l'âge néolithique construisait ses colonies le long des rivières mêmes et que celui de l'âge des métaux choisissait les lieux élevés et naturellement protégés pour ses colonies fortifiées. Pour ce qui est des tombes, ce n'est qu'à partir de l'âge

des métaux que l'on note des tumuli recouverts de pierres dans les régions montagneuses. Par ailleurs, on a pour les colonies des bourgs des tumuli recouverts de terre déjà bien auparavant, à partir du néolithique, dans la plaine marécageuse de la Voïvodine.

Les perspectives de résoudre certaines questions du passé préhistorique de la Serbie nous font donc voir qu'il faut attendre pour y arriver de nouvelles découvertes paléolithiques, chose autrefois presque inconnue chez nous, et, en relation avec elles, revoir la question de la genèse des cultures néolithiques dans les Balkans sur ses bases anciennes, tandis que le développement des mines se montre comme le facteur principal de l'expansion illyrienne à l'âge des métaux.